

Michael Stewart

A magyarországi cigányok halotti szokásai

második rész

A rítus mint látványosság

Öt cigány temetésén vettem részt, és mindannyiszor meglepetéssel tapasztaltam, hogy azok a cigányok, akik közvetlenül nem vettek részt a központi rituáléban, úgy beszéltek róla, mint olyan színházról, amelyet az elhunyt családja mutat be a többi cigánynak és a többi cigány nevében. Színház, melyben azok, akik nem tartoznak a családhoz, csak távolról vesznek részt. Mielőtt Gabi temetésére indultunk volna, utasaim, mintha csak manifesztálni akarták volna eljövendő zavarodottságukat, igen demonstratívan zsebkendőket vásároltak. Ezeket zakóknk felső zsebébe kellett csúsztatnunk, hogy megmutassuk: készen állunk a sírásra. Amikor a temetés után beszálltunk a kocsiba, az egyik asszony a fekete kendőt kicserélte a megszokott zöldre. „Utálok a feketét, csak azért viselem, mert a többiek is ezt teszik” – jelentette ki. A többiek helyesleltek.

Alig hogy kikerültünk az ott maradt cigányok látóköréből, utasaim úgy hozták szóba a nap eseményeit, gondoltam magamban, mintha egy színházi előadásról beszéltek volna. „Egyáltalán nem tetszett a család viselkedése” – mondta az egyik férfi. „Amikor a fiúk énekelni kezdtek, azt gondoltam magamban, na, ebből elég, tovább egy percig sem maradok.” Majd magyarul szólólag hozzátette: „Az éneklésre egy ideget kell megkérni...” Az egyik asszony megkérdezte: „Észrevette-e, hogy a család alig sírt? A halott menyé jobban sírt, mint a lánya... A gazdagság a fejükbe szállt.” A kocsis többi utasa megerősítette a kritikát. Megjegyezték, hogy a családnak háttérben kellett volna maradnia. „Az rendben van, ha az ember az apjának énekel, amíg él, de nem egy ilyen pillanatban.” Akkoriban azt gondoltam, hogy ez a kritika csak a cigányok jellegzetes attitűdjének egyik megnyilvánulása: nem akarják elfogadni, hogy az, amit egy másik cigány tesz, az helyénvaló. Ma már úgy tűnik nekem, hogy sokkal fontosabb konfliktusról van szó.

A halál

Szemben az európai városiakokkal a cigányok számára a halál nem egyszeri esemény, hanem több szakaszból álló folyamat, amely nem feltétlenül felel meg a katolikus teológia klasszikus szakaszolásának. Ahhoz, hogy megérthessük a folyamat természetét, ki kell térnünk a cigányok testtel és személyllyel kapcsolatos elképzeléseire.

Ami számunkra a halál pillanata, az a cigányok számára a vérkeringés megállásának pillanata, vagyis a *dzsi* működésének a megszűnése (17). Minden élő szervezetnek van *dzsi*-je, más szóval életereje. A virágok *dzsi*-je a vízben kering, az embereké a vérben. A *dzsi*-n kívül, ami van a növényeknek és az állatoknak is, az embereknek lelkük (*lindra* vagy magyarul: álom) is van. A *lindra* csak hozzávetőlegesen kötődik az egyénhez. Amikor az ember alszik, a lélek sétálhat, ebből lesz az álom (*suno dikhel*). Egyes cigányok szerint alváskor a lélek elhagyja a testet, és ha a *lindra* nem tér vissza, az ember álmában meghal.

További utalásokat találunk erre a modellre a cigány születési rítusokban. A terhességet – maga a kifejezés tabu –

„betegségnek” tekintik. Nemcsak szégyellnivaló dolog, hanem legyengítő hatású is. Amilyen mértékben növekedik a has, olyan mértékben tűnik el (de csak fizikai értelemben) a test alsó és felső részének – a cigány és a *gazso* nő közötti különbséget szimbolizáló – rituális megkülönböztetése (19). A cigány nők, amikor másállapotban vannak, hasonlítani kezdenek az erkölcsstelen és önkontrollra képtelen *gazso* nőkre, akik, ha nincsenek teherben sem veszik tudomásul a „fent” és a „lent” közötti különbséget, ezzel bizonyítva, hogy képtelenek felülemelkedni a testükön. A tisztátalanságot generáló szülés az újszülöttet kiszolgáltatottá teszi, különösen életének első három napjában. Ebben az időszakban attól rettegnek, hogy az újszülött elveszti a *lindra*-ját. Ezért helyezik az anya közelébe, szalmára. A házban minden tükröt letakarnak. A felnőtt látogatók, nehogy magukkal vigyék a csecsemő *lindra*-ját, kivétel nélkül mind megfognak egy-egy szalmaszálat, mielőtt távoznának. Így a lélek a gyerekkel marad. Ideális esetben a keresztelőre a szülést követő napokban kerül sor. Ezt követően a gyerek arca jó egészségről tanúskodó rózsás színt ölt magára, amit azzal is hangsúlyosabbá tesznek, hogy pirosba öltöztetik.

Két dolognak kell kötelező érvénnyel teljesülnie, hogy az élet megerősödésének ez a folyamata végbemehessen. Először is a gyereket el kell vinni a templomba. Ott a papnak szentelt vízzel le kell mosnia, hogy megszabadítsa a szülés mocskától (a keresztelőt az asszonyok szervezik és a templomba is ők mennek el) (20). Majd cigány keresztiszülőket kell választani. Mivel úgy tartják, hogy a keresztiszülők fizikai kondíciója közvetlen hatással van a gyerek testére, a keresztapa első dolga, hogy az apával együtt megszervezen egy estét, amelyet végigdololnak a „testvérekért”. Az ilyen ünnepeknek mindig az a célja, hogy egészséget, erőt és szerencsét hozzanak a résztvevőknek. Közvetve persze az is, hogy mindebből az újszülött is részesüljön.

Az emberi életnek ez a modellje, amelyet a születési rítusokban érhetünk tetten, megtalálható a halotti szokásokban is. Azzal a különbséggel, hogy halál esetén az eszme a lélek és a test szétválasztása és nem összekapcsolása. Valójában jobban megérthetjük a halotti rítusok lefolyását, ha elkülönítve vizsgáljuk, hogy hogyan kezelik a testet és hogyan a lelket.

A test a halál után

Ha egy cigány otthon hal meg, mindenki abban reménykedik, hogy még azelőtt sikerül őt eltávolítani, mielőtt kilehel a lelkét, vagyis elveszti a *lindrá*-ját. A házat bezárják és azonnal megtisztítják. Mindezt azért, hogy „az elhunyt ne ismerhesse meg a saját házát” (*te na pinzarel pesko kher*), ha ő (pontosabban a *lindrá*-ja) a temetés előtt vissza akarna térni. Korábban a család nőtagjaira hárult a feladat, hogy megmossák a testet és a vizet egy félreeső helyre öntsék, nehogy bárki, aki bent jár, besárguljon. Ezt követően az elhunytat a legkedvesebb ünnepi ruhájába öltöztették, majd a középső „tisza” szobában fehér lepedőre fektették, lábbal az ajtó felé, s a test köré páratlan számú gyertyát helyeztek. Ma már a legtöbb ember kórházban hal meg, s ha mégis otthon, a hatóságok hamar elszállítják. De a házzal ugyanaz történik, és a gyertyákat is meggyújtják.

A haldoklónak tehát azért fontos a halála előtt elhagynia a házat, hogy a *lindra* azonnal kiléphessen testi és anyagi környezetéből és szimbolikusan is elválhasson tőle, mert a halál a születéssel ellentétes folyamatot ábrázol. A halottöltöztetés, amelyhez többek között hozzá tartozik, hogy bezárják a száját és pénzdarabot helyeznek a szemre, számomra a test lepecsételésének aktusa. Ami a halott alá terített szalmát és a körülötte meggyújtott gyertyákat illeti, ezek, úgy tűnik, azt a célt szolgálják, hogy a lélek az elhunyt testétől elválva is fennmaradjon. Ebben a kontextusban érthetőbbé válik az a látszólag irracionális engedelmesség, amellyel a cigányok elfogadják, hogy a *gazso* (idegen) kórházba menjenek ápolgatni magukat: a halál után a test már nem igazán cigány (22). Végül a test eljut végső nyughelyére, ahol a hideg földre rakják, hogy ott elrohadjon.

A cigány eltemetése mégsem a folyamat utolsó állomása. A földre helyezés után a testi elgyengülést reprezentáló szennyződési folyamat folytatódik mindaddig, amíg egy másik világban meg nem teremődik a húsától megfosztott, csupacsont halott cigány. A gyász végeztével az elhunyt letelepedik ebben a másik világban, ahol nemétől megfosztva, és a reprodukció lehetősége nélkül folytatja cigány életét egy „*párhuzamos szobában*”, vagy egy országban, amely „*a nagy folyó túlsó partján terül el*”. A testetlen halottakat haláluk évfordulóján, amelyet *pomana*-nak neveznek, édes és habart főzelékkel táplálják. A csontos hús helyét, amelyet a cigányok az igazi tápláléknak tekintenek, átveszi a bab, a szegény cigányok megszokott húspótló étele (23).

A halál szennye az élők között

A test átváltozásának ez a folyamata számos, a gyászoló családot sújtó tabuban és tiltásban ölt testet. Ezek a tabuk bizonyára az élők védelmét szolgálják, ám egyúttal tisztátalanok minősítik a közeli rokonokat (holott az ideológia szintjén éppen azért szorulnak védelemre, mert tisztátalanok és elgyengültek). A gyászoló családban nem szabad aludni éjszaka, szeretkezni, főzni a háznál, fésülni, mosni, mosogatni, varrni. Ugyancsak tilos az érintetteknek tükörbe vagy víztükörbe nézni.

A tiltásokat kísérő kommentárok segíthetnek az értelmezésben. Úgy tartják, hogy aki megpillantja a saját tükörképét, elveszítheti a *lindrá*-ját. Ez arra enged következtetni, hogy a temetés előtti időszakban (ez ideális esetben három nap) a közeli családtagoknál a lélek és a test közötti kötés veszít az erejéből, éppen úgy, mint az újszülötteknél. Nekem úgy tűnik, hogy a gyászoló családtagokra vonatkozó alvási tilalom is a fizikai gyengeség képzetéből ered. Azt is mondják, hogy az az

asszony, aki a virrasztás idején mosdik, „*nem menekülhet a nagy víztől*”, más szóval árvíz okozója lesz. Az a nő, aki fésülni kezd, meg fogja vágni magát, és sebéből ömlik majd a vér. Mindkét esetben a halál szennye az eltüntetésére vagy az elutasítására irányuló erőfeszítésből következik a test életerejével és a termékenységgel összekapcsolódó erőszakos esemény (24).

Ezeket a tiltásokat az élet „biológiai” vízióját parodizáló játék összetevőinek is tekinthetjük. A rituálénak erre, a szorosan vett temetésig tartó szakaszára jellemző az is, hogy a „testvérek” generációk szerint különülnek el a ház különböző helyiségeiben, egy olyan séma szerint, amelyet a temetőben is vizionálhatunk. A cigányok életében gyakorlatilag ez az egyetlen alkalom, amikor a nemzedék fogalma formálisan is megragadható. A temetés után, a kocsmában a „testvérek” újra a nemzedékek egymással elvegyülő csoportjában találják magukat. De előtte „hirtelen” szembetűnővé válik, hogy a cigányok a látszat ellenére felismerik az egymástól elkülönülő nemzedékek elvét. Ám feltételezhető, hogy ha abban a pillanatban, amikor a halál tisztátalanná teszi őket, így is viselkednek, ez csak azért van, hogy máskor még inkább elutasítsák ezt a különbségtévést.

A test szennyezettsége és a halott újjászületése

Értelmezésem persze arra az elvárásra is épül, amelyet a család és a pap temetés előtti viselkedésével szemben támasztanak. Az asszonyoktól általában azt várják, hogy a koporsóból kiemelve, vagy mint a fentebb idézett esetben, „meglocsolva” életre keltsék a testet. Ugyancsak az ő feladatuk, hogy készleltessék – akár fizikai erőszak árán is – a koporsó lezárását és leeresztését. És hozzájuk társul a halotti rítusok egész ideje alatt a leginkább a halál tisztátalanságának az eszméje, mert tetőtől-talpig feketebe vannak öltözve, míg a férfiak, még az elhunyt legközelebbi hozzátartozói is, legfeljebb fekete gyászszalagot viselnek. Mosatlan, fésületlen, rendezetlen hajzatukkal, fekete öltözékükkel mintha akadályt emelnének a testtől való megválás elé, olyan akadályt, amelyet le kell győzni ahhoz, hogy a halál folyamata folytatódjék.

Csak a nők akadályozhatják ezt a folyamatot; azon a temetésen, amelyet leírtam, a pap is hasonlóan viselkedett. A cigány folklórban a papokhoz felfokozott érzékenység, és féktelen, mohó szexualitás kapcsolódik. A cigány mesékben gyakran találkozunk papokkal, akik nyulakat nemzenek vagy belepoty-

tyannak a latrinába és emberi ürülékkel borítva másznak ki onnan. Így fejezve ki, hogy züllöttségük milyen természetellenes következményekkel jár. A „szörnyűség”, hosszú, fekete és nőies reverenda sérti a cigányok érzékenységet, ezért számukra a papok belső tisztátalanságának a kifejezője, és nem is mulasztják el, hogy csúfolódjanak rajta (26). Mégis, Gabi temetésén, mégha mindenki tudta is, hogy a papok természetéhez tartozik az érzékek fertőjében fetrengő tisztátalanság, a szertartást celebráló pap érkezését az asszony kórossal elviselhetetlen provokációként élték át. A legérzékenyebb korban lévő férfiak magyarul tiltakoztak: „Miféle pap ez? Ez papnak tartja magát! Ezzel a rakás kurvával!” A szüleiik lecsendesítették őket, mert érezték, hogy a *gazso* résztvevőket megdöbbenheteti a tisztetlenségnek ez a foka, de mindez nem akadályozta meg, hogy az egész hallgatóság igen kellemetlenül érezze magát és azonos véleményen legyen a pap igazi természetét illetően. Tisztátalan asszonyok, visszafogott (tehát szennyezést generáló) szexualitás, a papok az ő természetellenes termékenységükkel, ezek mind szerves tartozékai a cigányember zavaros és bizonytalan átvándorlásának a másik világba. E három zavart okozó erőnek közös vonása, hogy a reprodukcióval és a társadalmi élet *gazso* vonatkozásaival függnek össze. A pap mindig *gazso*, de a tisztátalan asszonyok is, hiszen a tisztátalanság a *gazso* természetéhez tartozik (27). Más szóval a testi halál egész folyamata „kifelé”, a *gazso* világa felé tér el.

Ez a jelenség azután is folytatódik, hogy a testet a sírba helyezték, amikor a család egyik tagja elsorolja a gyász hátralévő idejére vonatkozó tilalmakat. Végül is a közeli családtagoknak ebben az egész időszakban, – ami elvileg az elhunytért mondatott utolsó misét követő egy évig tart – úgy kell viselkedniük, mintha testi állapotuk az elhunytéhoz kötődne (28). A férfiak nem borotválkozhatnak, a nők nem vágathatják le a hajukat, ami testüket természetellenesen „szörnyűvé” (*zungalo*) teszi.

Öltözködésükben a férfiaknak és nőknek egyaránt kerülniük kell a pirosat, az élet színét. De ami a legmegdöbbentőbb: most a dal, az ital és az ünnep, ami pedig olyan nagy szerepet játszott a virrasztás napjaiban, és egyébként is, igen lényeges eleme a cigányok életének, is szigorúan tilos. A közeli hozzátartozók tehát egy olyan szakaszba lépnek, amelyben nem teljes értékű tagjai saját közösségüknek.

Am amikor ez az időszak véget ér, a cigány asszonyok, ellentétben a katolikus magyar szomszédokkal, levetik a gyászruhát, amely újra balszerencsét hozó, rémisztő ruhadarabbá válik. Míg a parasztok a régen meghaltakért is gyászt viselnek, a cigányok visszatalálnak eredeti állapotukhoz, amelyben tagadják, hogy a halottaknak bármi jelentősége is volna az élők közössége számára.

A lélek a halál után

Halálakor a cigány ember tehát kettéválik. Az ismerős keresztény szemléletnek a cigányok sajátos ízt adnak: a bomlóban lévő testet rábizzák a *gazso* papra, hogy eltemesse, de a „lelket” megőrzik maguknak, és rituális bánásmódban részesítik (29). Emlékezhetünk, a születési folyamat a test és a *lindra* összekapcsolódását feltételezi –, ami a csecsemőtest tisztátalanságának a *gazso* papra való átruházásával kezdődik, majd a szerencsét és erőt generáló tipikusan cigány közös énekléssel folytatódik. A halál folyamatának sikere éppen ellenkezőleg a két elem szétválását jelenti, és azt, hogy a testi vonatkozást,

amely a kívánatos társadalmi lét másodlagos formája, el lehet utasítani.

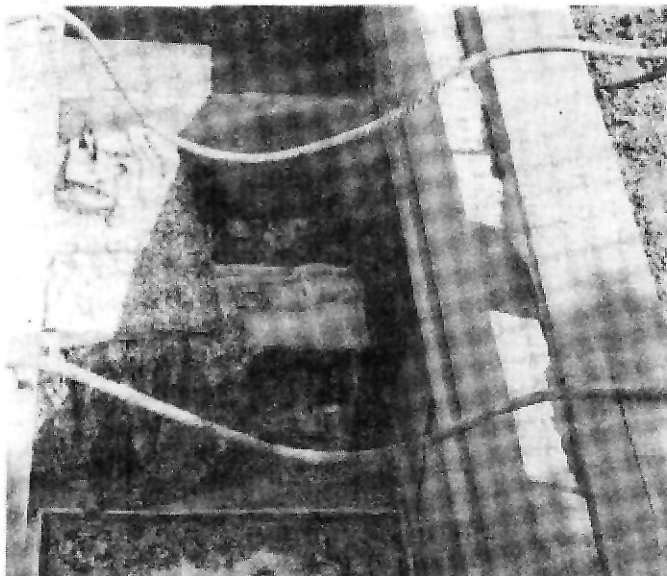
Ne higgyünk a látszatoknak, és tartsunk ki amellett, hogy a cigányok felborítják a földi lét és a lelki transzcendencia keresztény sémáját. Ezt a nyugati eszmét, amely szerint a transzcendens rendet a pap képviseli, aki itt becsap bennünket. A cigányok számára a pap, mint minden *gazso*, a testre, a múlandó és földi életre korlátozódik. Csak ők, a cigányok képviselik az igazi „lelki” létformát (30). Ezért olyan ismerős számukra, noha más értéket tulajdonítanak neki, a „világi” és „egyházi” szembenállása. Kétségtelen azonban, hogy ez egy kicsit formális és elvont meghatározása a cigányok hitének, térjünk inkább vissza ahhoz az egészen egyedülálló módhoz, ahogyan ők a lélekhez viszonyulnak.

„Elvenni a halott erejét”

Miközben a halál által személyesen érintett hozzátartozók viselkedését szigorú tabuk uralják, van számos pozitív szabály is, amelyek az elhunyt nem-testi, vagyis lelki vonatkozásait érintik. Mindenekelőtt a temetésig a nőknek és férfiaknak minden alkonyatkor össze kell gyűlniük, hogy együtt virrasztanak, iganak és énekeljenek. Ezeken az összejöveteleken az elhunyt kedvenc italait isszák, és az „*igaz beszédnek*” az általa szeretett változatai hangzanak el (többnyire dalok formájában). Majd a temetésén, a *gazso* pap érkezése előtt vagy távozása után, amikor a sírásók betemetik a sírgödört, a cigányok a muzsikuskok kíséretével csoportokba verődve énekelnek. Ez a rítusnak egy egészen különleges pillanata, mert ekkor, és csakis ekkor, fordul elő, hogy a cigányok igényt tartanak az asszimilálódott (*romungro*) muzsikusk cigányokra, akiket minden egyéb esetben „*megvásárolt*”, „*keverék*”, kettős játékot játszó cigányoknak tartanak.

A cigányok a beszédben találják meg azt az éltető forrást, amely lehetővé teszi számukra, hogy újratermeljék a társadalmi rendet és ennek legalább három szintje van. Először is: az igazi cigány arról ismerszik meg, hogy beszél cigányul. Másodszor: a *gazso* világban csak úgy lehet boldogulni, ha az ember a *gazsokkal* érintkezve ékesszólóan és meggyőzően tudja kifejezni magát. Harmadszor: a cigányok által közösen énekelt dalok teszik lehetővé a testvériség újjáteremtését. A halotti rítusok megértése szempontjából ez utóbbinak van a legnagyobb jelentősége.

Egy kicsit leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy minden cigány dal régi. Amikor valaki eléneklí. és a saját életére

vonatkoztatja őket, akkor válnak „igazivá” (*csacsó*) az ő számára. A közösen énekelt dalnak azért van óriási társadalmi ereje, mert egybeforrasztja a cigány lét egyéni és közösségi törekvéseit, és így egy pillanatra megvalósíthatóvá teszi a testvérek ideális egységét (Stewart, 1989). A dal megteremt a lelki ráhangolódást is: az éneklő emberek fokozatosan eljutnak a *voja* állapotába, ahova a világ zűrzavara már nem hatol be.

A cigányok mégis azt mondják, hogy amikor virrasztáskor énekelnek, ezt azért teszik, hogy elvegyék a halott erejét (*cirdas avri leski zor*). Mert csak akkor lehet része igazi pihenésben a másvilágon, ha már semmi sem köti a földi léthez. A hozzá kötődő dalok, beszédfordulatok, azzal, hogy az elhunythoz közelálló cigányok mintegy visszaveszik, kisajátítják őket, elvesztik az egyénhez kapcsolható jellegüket. A gyászt viselő férfiak, amikor a virrasztáson énekelnek, egyrészt kifejezik tiszteletüket és azt a szándékukat, hogy nem feledkeznek meg az elhunyról, másrészt viszont biztosítani akarják, hogy a halál ott maradjon a másik oldalon, és ne jelenjen meg közöttük, amikor más alkalomból közös éneklésbe kezdenek. Ideális esetben ezek a közelállóak, akik már „idegenné” váltak az elhunytól, a sírnál utolsó gesztusként még egyszer eléneklük az eltávozott rokon néhány kedves dalát. A fiúk és az őket figyelő közeli rokonok így könyvelik el, hogy az elhunyt kulturális „tökéjét” visszavette a széles értelemben vett közösség. Mindez annak a bizonyítéka, hogy az élet a közösség egyik tagjának halála ellenére folytatódik.

A transzcendens törzsiség újjáteremtése

A halott cigány testének tisztátalan életerejét tehát elűzik és átadják a naiv *gazsoknak*, így erősítve meg a közösség „termékenységének” folyamatos továbbadását a cigány „beszéd” révén. Magyarországon a cigány temetések paraszt résztvevőit gyakran meglepi, sőt, megdöbbeníti, hogy a gyerekek is ott vannak a temetésen. Nyilván nem jut eszükbe, hogy a cigányoknak, ha eltávolítanák a gyerekeket, meg kellene barátkozniuk azzal a gondolattal, hogy a halál megzavarja a testvériség megszokott rendjét.

A temetésen tehát két különböző társadalmi rend van képviselve. A föld alatt fölfedezhetjük a cigány ház látványát. Pontosabban megesik, hogy a sír a „tisztaszobát” mintázza a virágos szőnyegekkel és takarókkal. A cigány házakban ez a művirágokkal bőségesen díszített „tisztaszoba” az egész család büszkesége, feltéve, hogy be tudnak egy ilyet rendezni (31). A vágy, hogy a föld alatt újjáteremtsék a házat, olykor meglehetősen teátrális megoldásokhoz vezet. Van példa arra, hogy a kibetonozott sírgödörben valóságos büfét rendeznek be italokkal, cigarettával, ruhákkal, kendőkkel. A sír tetején pedig úgy rendezik el a virágkoszorúkat, hogy azok a „tisztaszoba” központi helyén lévő, többnyire virágmintás takaróval borított, dekoratív ágy látványát idézzék fel. A *gazso* pap gondjaira bízott sír a temetőben végül is a cigány identitás megosztottságát reprezentálja. A temetőben éneklő cigány férfiak egy alternatív rendet hoznak létre szemben az élettel, amely zátonyra futott.

Az a tény, hogy az anyagtalanság beszéd teremt meg a társadalmi folytonosságot és a transzcendenciát, jól érzékelteti a cigányok elhelyezkedését (alig vannak anyagi javaik) a magyar gazdaság szerkezetében. De a cigányoknak megvannak az eszközeik arra, hogy fölerősítsék az önkifejezésnek ezt a módját. Úgy tűnik nekem, hogy a félig asszimilált *romungrokra* például azért tartanak igényt, mert integrálni akarják a „vitalitásnak”

egy olyan formáját, amelyet egyébként a *gazsok* tartanak ellenőrzésük alatt. Általában ugyanis a *gazsok* szokták magukhoz szólítani a zenészeket, amikor a munka után szórakozni akarnak.

A cigányok a saját nyelvükön, parancsoló és lekezelő módon kommunikálnak a zenészekkel, mert ezzel is mutatni akarják fölényhelyzetüket azokkal szemben, akikkel a *gazsok* ezt nap mint nap megteszik. Ezért van az, hogy miközben a cigányok a testet átadják a *gazsoknak*, a *gazsok* szolgálóit beépítik a maguk társadalmi univerzumába. Ez azért szimbolikus jelentőségű, mert történetileg a *gazsok* integrálták a muzsikusokat.

Az uralom és a függőség megélése a halál révén

A cigányok egy olyan társadalmi rendet próbálnak ábrázolni, amely teljes mértékig fölébe kerekedik a halálnak. Ez párhuzamba állítható a *Benares-i aghori* aszkétákkal, akik olyan vidéken élnek, ahol a halottakat elégetik, és a koponya ehető részeit táplálkozásra használják. Ezek a vallási fanatikusok bizonyítani akarják maguknak és a környező hindu világnak, hogy képesek fölébe kerekedni a halálnak és létre tudják hozni a halál nélküli ideális rendet. Mindez a test tisztátalanságának a celebrálásába torkollik (32). A cigányoknak azonban, szemben a hindu aszkétákkal, a fölülemelkedés bizonyítása érdekében nem kell saját maguknak celebrálniuk a test tisztátalanságát, mert azt megteszik helyettük a *gazsok*. A cigány társadalmi rend igelelése a termelés és a termékenység világának elutasításán alapul egy másik, transzcendens és időtlen elképzelés érdekében. De ez az elképzelés a *gazsok* létének a függvénye, akik képesek a vállukon cipelni a földi és testi világ terheit.

A halott cigány nem képes támogatni az élőket, mert a társadalmi „termékenység” a cigány jelen idejű tevékenységéből ered. A mai társadalmi rend igazolásának egyáltalán nincs vagy alig van olyan eleme, amelynek a gyökerét valamilyen ősi, hagyományos viselkedésben kellene keresni. Ugyanakkor a halál párhuzamos világa elvileg folytatja a maga útját. Amikor az emberek isznak, egy kis alkoholt a földre locsolnak, és húsvét hajnalban megesik, hogy az asszonyok, mielőtt mosakodni kezdenének, egy kevés vizet kiöntenek a halottaknak. De ez a párhuzamos lét ritkán kerül kapcsolatba a hétköznapi étellel (33).

Az ideológiai stabilitás határai

Igyekeztem felfedezni a cigány rítusokban a koherenciát, de hangsúlyozni kell, hogy a cigányokat körülvevő gazdasági, politikai és ideológiai valóság megakadályozza a teljes szimbolikus integrációt. Egy cigányokéhoz hasonló marginális helyzetű népcsoport tanulmányozása lehetővé teszi a vallásos világméretű kapcsolódó gyenge és bizonytalan pontok feltárását, amit nehezebb volna megtenni a stabilabb társadalmi bázisra épülő rítusok esetében. A halálból eredő ideológiai fenyegetésre adható alternatív válaszok óriási vonzerőt képesek gyakorolni, amit ékesen bizonyít az evangélista keresztény hittérítőik sikere a cigányok körében szerte Európában.

A cigányok helyzete megnehezíti egy koherens és teljes kozmológia kidolgozását. A hiányok, amelyek tartósan fennmaradnak a rituális ábrázolásokban, gyakran eredményezik alternatív vagy kísérleti eljárások kialakulását, ahogy az a

cigányok temetési szokásaira vonatkozó irodalomból is megállapítható (34). Az egyik temetésen tanúja lehettem egy rendkívül érdekes vitának, amelyben a cigány társadalmi rendre vonatkozó antagonisztikusan ellentmondó elképzelések ütköztek meg egymással.

Egy kiterjedt és gazdag család tagjai énekeltek közös halottjuk sírjánál, mintha jogot formáltak volna arra, hogy a dalokat, a szociabilitás szimbólumait, „szétosszák”. A velem lévő emberek ezt úgy ítélték meg, hogy az elhunyt pénze a fejükbe szállt. Ami az én olvasatomban azt jelenti, hogy az anyagi javakban megtestesülő örökség (ez vadonatúj jelenség a cigányok körében) eltorzította a rítushoz fűződő viszonyukat és arra készítette őket, hogy közvetlenül, személyesen akarják visszaforgatni az egyéni életerőt.

Másfelől még ezek a cigányok sem merték azt állítani, hogy a halál alkalom lehet életük megújítására. A többi cigányhoz hasonlóan az ő függőségük is megmarad a pap által képviselt *gazso* világgal szemben. Mint ahogy továbbra is ki vannak szolgáltatva annak a lehetőségnek, amelyet ez a *gazso* világ kínál a két, egymástól örökösön megkülönböztethető társadalmi szféra illúziójának a fenntartására. Mesélik, hogy nem is olyan régen, abban az időszakban, amikor az élet anyagi feltételei számos vonatkozásban sokkal nehezebbek voltak, a cigányok túlnyomó többsége szellemmé vált. Akkoriban az emberek nem mehettek ki éjszaka, mert attól kellett tartaniuk, hogy valamelyikük csontvázába ütköznek... De a szegény néprétegek sorsának a szocialista korszakban bekövetkezett általános javulása nyomán manapság a papok két misét is mondanak, az egyiket a temetés előtt, a másikat hat héttel az elhalálozás után. Némelyek azt állítják, hogy ennek eredményeként a cigány halottak mostanában békében nyugszanak, és nincsenek már *mulok*, hogy megzavarják az élőket.

Havas Gábor fordítása

Jegyzetek

1. Még a gyerekkor fogalma is elveszti jelentőségét, mert a nevelés célja az, hogy az ifjú cigányt mielőbb függetlenné tegye.
2. Pontosabban úgy lehetne fogalmazni, hogy a halál alkalmat teremt a cigányok számára az élettelen test fölé emelkedő társadalmi rend megalkotására.
3. Lásd *Kligman* Romániára, *Pine* Lengyelországra, *Fel* és *Hofer* Magyarországra vonatkozó műveit.
4. Lásd még *Piasere*.
5. Az anyák többsége még ma is legalább egy gyereket elveszti kevéssel a szülés után, és szinte senki nem nő úgy fel, hogy ne kelljen a közvetlen környezetben megtapasztalnia a hirtelen bekövetkező, váratlan halált.
6. J. Okley számol be arról, hogy az angliai cigányok, akik körében tanulmányokat folytatott, végülis nyugodtan hagyták aludni, amikor az a szerencse érte, hogy befogadták egy vándorszékérre, és az úton egy asszony meghalt.
7. Amikor a cigányok csendesen beszélgetnek és nem ragadja el őket a szenvedély, általában nem mondják ki a betegségek nevét. Inkább sutognak, vagy az arc mimikájával fejezik ki magukat, nehogy megsértsék a beteget (mert az amúgy is szégyelli magát a fizikai kellemtelenségek miatt), vagy magukra hozzák a bajt.
8. Többnyire fiatalokri képet helyeznek a sírra, függetlenül a halott korától. Ezeket a képeket általában retusálják is, mintha még inkább hangsúlyozni akarnák az elhunyt fiataliságát, természetesen a család akaratának megfelelően.
9. Lásd Stewart.
10. A cigányok néha azt mondják, hogy az ördög (*beng*) okozta a halált, de ebben a keresztény kontextusban ez a magyarázat nem kívánatos kétértelműséghez vezet.
11. Pontosabban senki nem adhatja vissza az ütést, amit kapott. Az ilyen összefüggéseken gyakran előfordul, hogy a férfiak mimelt haraggal verekednek. Ezt a fajta erőszakot „testvérinek” tekintik, mert az a célja, hogy megszüntesse a jelenlévő férfiak közötti különbséget. Ütést adni viszont azt jelentené, hogy kétszeresen is megerősítenék a megosztottságot.
12. Az este ritmusa már csak azért is megrendítő volt, mert a cigány ünnepek egyébként nagyon is világos, szabályszerűen ismétlődő ritmus szerint épülnek fel, már-már zenedarabra emlékeztetnek.
13. Erre ugyanazt a kifejezést használják, mint a virágok „meglocsolására”, vagy

arra, amikor a fiúk Húsvét héttől meglocsolják a lányokat, így köszönve meg az ajándékba kapott festett tojásokat (ez a tavaszi termékenységű rítus része).

14. Lásd *Sárosi* (1978) vitacikkét a kávéházi cigány muzsikusról és zenéjükről.
15. Előfordul, hogy a papok nem hajlandók megállani a cigány sírt, arra hivatkozva, hogy a cigányok ruhákat, személyes tárgyakat tesznek a sírgödörbe, illetve hogy megszegik azt a XIII. században megfogalmazott egyházi tilalmat, amely szerint nem szabad világi zenét játszani a temetőben.
16. Ha valaki nem megy el a temetésre, ahová várták, azt a *mulo* mindenképpen megbosszulja. Halottam egy esetről, amikor egy férfi a temetés helyett inkább a vásárra ment és a *mulo* rémületbe kergette a lovát. A dologból baleset lett, és a férfinak évekig kártérítést kellett fizetnie.
17. A *dzsiból* származtathatók a következő szavak: *dzsilo* (szív), *godzsi* (értelem), *dzsivel* (élni).
18. Meg kell mondanom, hogy sokkal jobban megértettem a cigány halotti rítusokat, amikor megkértem barátnőmet, hogy kérdezgesse az öreg néniket arról, amit ők elutasítónak „babonának” neveznek, a szülés és más „szégyellnivaló” dolgok kapcsán, vagyis mindarról, amiről a férfiakkal nem beszélnek.
19. Ez elég elterjedt megközelítés az irodalomban. Először *Miller* kommentálta, később főként *Sutherland*.
20. Ugyanezzel a tisztító vízzel locsolják meg a házat, ahol a csecsemő és családja lakik.
21. Volt idő, amikor az oláh cigányok éppen ellentétes céllal helyeztek gyertyákat az újszülött köré. Most azért teszik ezt, mert azt hiszik, hogy a templomban a szentek szobra elé helyezett gyertyák a rossz szellemek elűzésére valók. Azt is mondják, hogy a gyertyák világítanak az elhunytak az égbe vezető útja során.
22. Utótrő jellegű elemzésében *Okley* úgy ítélte meg, hogy az angol cigányok számára „a halott cigány a *giorgohoz* (*gazso*) válik hasonlóvá... a halál az asszimilációval egyenértékű” a cigány társadalomban. *Piasere* szerint, aki az Olaszországban élő szlovén cigányokat tanulmányozta, a halott identitása fokozatosan változik: először a *gazso*hoz hasonló, majd visszaintegrálódik a halott cigányok világába.
23. Úgy tűnik, hogy a szokás is, amely alapján az első cseresznyét ismeretlen gyerekeknek kell adni, hogy a halottaknak legyen mit enni, a tisztelet jele, mert a piros és húsos, tehát erősítő hatású (bár lédús és nem véres) tápláléka kemény maggal egyfajta hús a halottak számára.
24. Más összefüggésben az asszonyok hajóhoz a termékenységüket asszociálják. Az asszonyok mindig virágos kendővel takarják le a hajukat, hogy ne kelljen szégyenkezniük azért, mert közszemlére bocsátották ezt az intimitást.
25. Itt is mint sok más társadalomban az asszonyokra bízzák ezt a szerepet, még ha a cigányoknál nem is annyira a nőiség definíciójáról, mint inkább a cigány mivolt meghatározásáról van szó. A cigány nőiség, amely a „lenti” természetes termékenység és a „fenti” társadalmi személyiség közötti különbségre épül, „értékes segítséget ad a témáról való elmélkedéshez”.
26. A mindennapi életben baljós előjelnek számít pappal találkozni. Az emberek átkozódással próbálnak szabadulni a rossz következményektől („*Hogy nyelne el az éjszaka!*”, „*Hogy vinné el a havi vérzés!*”), vagy azzal, hogy megérintik a nemi szervüket.
27. Most, hogy vannak cigányul miséző papok, nagyon ügyelnek arra, hogy ne „papnak” (*rasaj*), hanem pástornak nevezék magukat.
28. A közeli hozzátartozóknak a templomi misén túl ételt is adnak az elhunyt házában. Ilyenkor újkrumplit, friss zöldbabot és párolt káposztát kínálnak, hogy jelezzék: a halott a múltjától független, „új” életet kezd. Az étel egy részét kiteszik az ablakpárkányra, hogy a halott vehessen belőle, és mögé tesznek egy gyertyát, hogy a szellem ne jöhessen be a házba. Megecsik, hogy elmennek a sírt rendbe tenni, ilyenkor cigarettát és alkoholt tesznek a földre.
29. Köszönettel tartozom *Fenella Cannel*-nek, aki erre a kutatási irányra inspirált.
30. Ugyanezt mondja *Bloch* azokról a marginális népcsoportokról, amelyek kapcsolatba kerülnek egy „univerzális” vallással. A bürokratizált halál mégis fölvet egy súlyos problémát: a *gazso* hatóságok ragaszkodnak a halál okának a boncolással történő megállapításához. A cigányok nagy és morbid kíváncsisággal viszonyulnak azokhoz az orvosokhoz, akik a holttestekkel foglalkozkodnak, nem mint gyaníthatnánk, attól való félelmeikben, hogy kisajátítsák az életerőt, hanem mert attól félnek, hogy nem rakják vissza a test minden darabját a helyére. Mert a temetési rítusok célja az, hogy a halottnak ne legyen se szüksége, se kedve visszatérni, ebben az esetben azért, hogy megtalálja teste hiányzó darabjait, és teljes egészévé állítsa helyre önmagát. Ebből a szempontból a belső szervek ugyanolyan fontosak, mint a külsők. Az egyik legismertebb *mulo* történet egy férfiről szól, aki a házában fejeztette a pipáját, kevéssel a temetés után visszajött, és addig zörgött az ablakon, míg ki nem dobták neki. Attól a pillanattól kezdve békén hagyta őket.
31. A tárgyak fel halmozása, ami oly jellemző erre a szobára, a cigány asszonyhoz, anyához társul, ellentétben a férfiakkal, testvérekkel, akik elköltik a pénzüket, illetve egymás között osztják el.
32. Köszönöm *Maurice Bloch*nak, hogy felhívta a figyelmemet erre a párhuzamosságra. A cigány férfiruhák, még ha elegánsak is, a *gazso* szemében magától értetődően „piszkosnak” vagy „rendetlennek” tűnnek, és nekem az a benyomásom, hogy a cigányok itt megint megmutatják a világágnak, hogy őket a piszkosságnak ez a fajtája nem érinti, mert tudják, hogy a *gazso* egy másik, sokkal mélyebb értelemben „piszkosak”.
33. Normális esetben a halottak csak akkor bukkannak fel, ha valamit nem fejeztek be, amit elkezdtek, vagy ha szólítják őket azzal, hogy beszélnek róluk. A megvadult *lo* a *mulo* jelenlétének a bizonyítéka.
34. E tárgyban *Piasere* véleménye ellentétben *Williams*éval és mindkettőjüké *Okley*-ével.

